

Lund Kommune

Plan for trygt og godt barnehagemiljø

2021 - 2025

Barnehagene i Lund

Desember 2021

INNHold

1	Innledning.....	3
2	Barns rettigheter og lovgrunnlag	3
3	Definisjon.....	5
4	Krenkelser og mobbeatferd i barnehagen.....	6
	4.1 Opprettholdende faktorer for mobbeatferd.....	7
5	Mål.....	8
6	Et trygt og godt barnehagemiljø.....	8
	6.1 Nivåer i arbeidet med et trygt og godt barnehagemiljø.....	9
	6.2 Hvordan skape et trygt og godt barnehagemiljø.....	10
	6.3 Samarbeid mellom barnehage og hjem.....	12
7	Handlingshjul for å sikre et trygt og godt barnehagemiljø.....	13
8	Aktivitetsplikt.....	16
	8.1 Utøvelse av aktivitetsplikten.....	16
	8.2 Undersøkelse for avdekking av mobbing og krenkelser.....	16
	8.3 Stoppe og håndtere.....	17
	8.4 Ivareta de involverte.....	19
9	Kontinuitet og ansvar for oppfølging.....	19
10	Ressursbank.....	20
11	Vedlegg 1. Aktivitetsplan	21
12	Vedlegg 2 Kjernespørsmål – godt psykososialt barnehagemiljø.....	25

1. INNLEDNING

Alle barn har rett på et trygt og godt psykososialt barnehagemiljø. Barna skal ha det trygt og godt i barnehagen. I dette ligger at barna skal trives og få oppleve inkludering og mestring hver dag. Et trygt og godt barnehagemiljø er avgjørende for å gi barn best mulige vilkår for en god oppvekst og gode utviklingsmuligheter for det enkelte barn.

Forebyggende arbeid mot mobbing starter i barnehagen. Ansatte i barnehagen skal støtte barnas sosiale utvikling og arbeide for å skape et godt psykososialt miljø som forebygger mobbing og krenkelses

Alle barn skal oppleve å ha en trygg og god barndom, som de kan tenke tilbake på med glede og gi de beste forutsetninger for læring og utvikling. Erfaringene barna har med seg fra barnehagen legger grunnlaget for hvordan barna vil mestre livet. Begynnende mobbeatferd og krenkelses må tas tak i og stoppes før den utvikles seg til mobbing. Dersom det ikke blir stoppet i barnehagen, kan det dannes et mønster som fortsetter inn i skolealder.

2. BARNES RETTIGHETER OG LOVGRUNNLAG

BARNEKONVENSJONEN

FN's barnekonvensjon Artikkel 12, nr. 1. Barnets rett til å gi uttrykk for sin mening

Partene skal garantere et barn som er i stand til å gjøre danne seg egne synspunkter, retten til fritt å gi uttrykk for disse synspunkter i alle forhold som vedrører barnet, og tillegge barnets synspunkter behørig vekt i samsvar med dets alder og modenhet.

GRUNNLOVEN § 104

https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1814-05-17-nn/KAPITTEL_5#%C2%A7104

BARNEHAGELOVEN

https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2005-06-17-64#KAPITTEL_1

Fra 1. januar 2021 ble barnehagelovens paragraf 3 endret for å tydeliggjøre at alle handlinger og avgjørelser som angår et enkelt barn eller grupper av barn skal gjennomføres med vekt på barnets beste.

Ny § 3 Barns rett til medvirkning og hensynet til barnets beste

Barn i barnehagen har rett til å gi uttrykk for sitt syn på barnehagens daglige virksomhet og i saker som gjelder dem selv.

Barn skal jevnlig få mulighet til aktiv deltakelse i planlegging og vurdering av barnehagens virksomhet.

Barnets synspunkter skal legges vekt i samsvar med dets alder og modenhet.

I alle handlinger og avgjørelser som gjelder barn i barnehagen, skal hva som er best for barnet, være et grunnleggende hensyn.

NYTT KAPITTEL I BARNEHAGELOVEN; PSYKOSOSIALT BARNEHAGEMILJØ

Nytt kapittel VIII Psykososialt barnehagemiljø i Barnehageloven trer i kraft 1. januar 2021.

Ny § 41 Nulltoleranse og forebyggende arbeid

Barnehagen skal ikke godta krenkelser som for eksempel utestenging, mobbing, vold, diskriminering og trakassering. Alle som arbeider i barnehagen, skal gripe inn når et barn i barnehagen utsettes for slike krenkelser.

Barnehagen skal forebygge tilfeller hvor barn ikke har et trygt og godt barnehagemiljø ved å arbeide kontinuerlig for å fremme helsen, trivselen, leken og læringen til barna.

Ny § 42 Plikt til å sikre at barnehagebarna har et trygt og godt psykososialt barnehagemiljø (aktivitetsplikt)

Alle som arbeider i barnehagen, skal følge med på hvordan barna i barnehagen har det.

Alle som arbeider i barnehagen, skal melde fra til barnehagens styrer dersom de får mistanke om eller kjennskap til at et barn ikke har et trygt og godt barnehagemiljø. Styreren skal melde fra til barnehageeieren i alvorlige tilfeller.

Ved mistanke om eller kjennskap til at et barn ikke har et trygt og godt barnehagemiljø, skal barnehagen snarest undersøke saken.

Når et barn eller foreldrene sier at barnet ikke har et trygt og godt barnehagemiljø, skal barnehagen undersøke saken og så langt det finnes egnede tiltak, sørge for at barnet får et trygt og godt barnehagemiljø. Det samme gjelder når en undersøkelse som barnehagen selv har satt i gang, viser at et barn ikke har et trygt og godt barnehagemiljø. Tiltakene skal velges på grunnlag av en konkret og faglig vurdering.

Barnehagen skal lage en skriftlig plan når det skal gjøres tiltak i en sak. I planen skal det stå

- a) hvilke problemer tiltakene skal løse**
- b) hvilke tiltak barnehagen har planlagt**
- c) når tiltakene skal gjennomføres**
- d) hvem som skal gjennomføre tiltakene**
- e) når tiltakene skal evalueres.**

Ny § 43 Skjerpet aktivitetsplikt dersom en som arbeider i barnehagen, krenker et barn

Dersom en som arbeider i barnehagen, får mistanke om eller kjennskap til at en annen som arbeider i barnehagen, krenker et barn med for eksempel utestenging, mobbing, vold, diskriminering eller trakassering, skal vedkommende straks melde fra til barnehagens styrer. Styreren skal melde fra til barnehageeieren.

Dersom en som arbeider i barnehagen, får mistanke om eller kjennskap til at styreren i barnehagen krenker et barn med for eksempel utestenging, mobbing, vold, diskriminering eller trakassering, skal vedkommende melde fra til barnehageeieren direkte.

Undersøkelser og tiltak etter § 42 tredje og fjerde ledd skal iverksettes straks.

Krenkelsesbegrepet i kapittel VIII er objektivt i den forstand at hva som er en krenkelse, beror på en helhetlig vurdering, ikke bare på det enkelte barns opplevelse. Barnehagen har et skjerpet ansvar for å ivareta barn med særskilt sårbarhet.

RAMMEPLAN FOR BARNEHAGEN

Barnehagene er igjennom «Rammeplan for barnehagen» forpliktet til å arbeide for at alle barn skal ha et godt og inkluderende oppvekst- og læringsmiljø. Rammeplanen sier blant annet at alle barn skal kunne erfare å være betydningsfulle for fellesskapet og å være i positivt samspill med barn og voksne. Barnehagen skal fremme et inkluderende og stimulerende miljø hvor alle barn skal oppleve å bli sett og kan delta i lek. Miljøet skal støtte opp om lyst til å leke, utforske, lære og mestre.

-Barnehagens verdigrunnlag

Å møte individets behov for omsorg, trygghet, tilhørighet og anerkjennelse og sikre at barna får ta del i og medvirke til fellesskapet, er viktige verdier som skal gjenspeiles i barnehagen. Barnehagen skal fremme demokrati, mangfold og gjensidig respekt, likestilling, bærekraftig utvikling, livsmestring og helse.

-Livsmestring og helse

*Barnehagen skal ha en helsefremmende og forebyggende funksjon og bidra til å utjevne sosiale forskjeller. Barnas fysiske og psykiske helse skal fremmes i barnehagen. Barnehagen skal bidra til barnas trivsel, livsglede, mestring og følelse av egenverd og forebygge krenkelsers og mobbing. **Om et barn opplever krenkelsers eller mobbing, må barnehagen håndtere, stoppe og følge opp dette.***

-Barnehagen skal fremme vennskap og fellesskap

I barnehagen skal alle barn kunne erfare å være betydningsfulle for fellesskapet og å være i positivt samspill med barn og voksen. Barnehagen skal aktivt legge til rette for utvikling av vennskap og sosialt fellesskap. Barnas selvfølelse skal støttes, samtidig som de skal få hjelp til å mestre balansen mellom å ivareta egne behov og det å ta hensyn til andres behov.

Samtaler og refleksjon over barnehagens formål bør foregå jevnlig og eksemplifiseres i hverdagen.

3. DEFINISJON

Mobbing

Barn utsettes for negative hendelser fra andre i lek og samspill, der de opplever å ikke være en betydningsfull person for fellesskapet (Lund & Helgeland 2015).

På grunn av utviklingsmessige faktorer, er det mer hensiktsmessig på å bruke begrepet «**mobbeatferd**» i stedet for «mobbing» når vi snakker om barn i barnehagealder.

«Mobbing er fysiske eller sosiale negative handlinger; som utføres gjentatte ganger over tid av en person eller flere sammen, og som rettes mot en som ikke kan forsvare seg i den aktuelle situasjonen. Erling Roland 2015

I skolen brukes definisjonen til Erling Roland, hvor det legges vekt på at den som mobber har en intensjon om å skade den som blir mobbet. Gjentakelse er en sentral faktor, og det er en ubalanse i styrkeforholdet mellom de involverte for at det kan kalles mobbing. Det er uenigheter blant fagfolk om denne definisjon kan brukes på barnehagebarn. Diskusjonen handler mest om hvor vidt barn i barnehagealder handler med en *intensjon* om å skade.

Krenkelse

Krenkende atferd er en felles benevnelse på alle former for uønsket atferd som med eller uten overlegg rammer andre fysisk eller psykisk. Krenkende atferd kan skje som enkelthandlinger eller gjentatte ganger. Krenkende atferd er handlinger som utføres uten respekt for den andres integritet. Eksempler på krenkende atferd er mobbing, utestenging, diskriminering og rasisme.

4. KRENKELSER OG MOBBEADFERD I BARNEHAGEN

Det viktigste for personalet må være å oppdage og stoppe alle former for negative handlinger og begynnende mobbeatferd. Dersom dette ikke blir stoppet, kan det utvikle seg til uheldig samhandlingsmønstre, som over tid resulterer i mobbing.

Mobbing i barnehagen kan skje på mange måter. Det kan være handlinger fra voksne eller andre barn som gjør at barnet ikke føler at det hører til eller er viktig for fellesskapet.

Det kan være at barnet blir holdt utenfor leken og samtalen, eller aldri får leie eller sitte ved siden av noen.

Små barn kan dytte, bite og slå. Dette er en del av utviklingen til barn, og er ikke nødvendigvis mobbing. Men dersom foreldrene opplever at barnet sitt gang på gang blir plaget eller ertet, bør de ta opp dette med barnehagen.

Hva kan du se etter?

Spørsmål du kan stille deg:

- Viser barnet glede over å være i barnehagen?
- Hva forteller barnet hjemme om barnehagen?
- Virker det som om barnet har venner i barnehagen?
- Virker det som om barnet kjenner seg trygg i barnehagen?
- Forteller barnet om lek og morsomme opplevelser?
- Er de voksne i barnehagen opptatte av hvordan barnet ditt har det i barnehagen? (<https://www.udir.no/laring-og-trivsel/mobbing/hva-gjor-jeg-nar-barnet-mitt-ikke-trives-i-barnehagen2/>)

MOBBING ELLER KONFLIKT

Det er helt naturlig at det er konflikter blant barn. I konflikter er de involverte likeverdige parter, mens det ved mobbing er ubalanse i styrkeforholdet. Ved mobbing dreier det seg om gjentatte negative handlinger, der det gjerne er en *hensikt bak* og den som utøver mobbeatferden vil søke makt, kontroll eller materielle ting.

Det er viktig at personalet og foreldre er bevisst på forskjellene mellom konflikt og mobbing, og håndterer disse ulikt. For å bli klar over om det handler om mobbeatferd, er det ofte nødvendig med nærmere undersøkelser av den aktuelle situasjonen, for å forstå hva slags type negativ interaksjon det er mellom de involverte barna. Det kan være nødvendig at voksne hjelper barn til å løse konflikter, men det er en viktig sosial kompetanse for barn at de lærer å løse konflikter selv.

ULIKE TYPER MOBBEATFERD

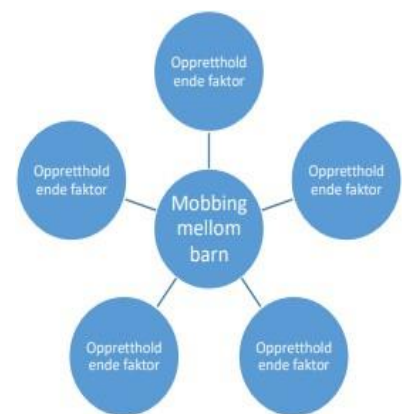
- **Fysisk mobbeatferd.** For eksempel dytte, slå, stikke, sparke, ta leker fra et annet barn.
- **Verbal mobbeatferd.** For eksempel kallenavn, fornærmelser, trusler, erting.
- **Relasjonell mobbeatferd.** For eksempel ekskludering/utestenging, spre rykte, lage regler for andre eller bestemme over andre.

4.1. OPPRETTHOLDENDE FAKTORER FOR MOBBEATFERD

Det er alltid en rekke faktorer i læringsmiljøet og pedagogisk praksis som sammen har innflytelse på barn og unge sin læring og utvikling. Læring hos barn og unge er et resultat av det samspillet de har med sine omgivelser. For å forebygge eller stoppe mobbeatferd, er det nyttig å analysere om det er opprettholdende faktorer i barnets omgivelser, som bør endres.

Eksempler på opprettholdende faktorer:

- Ansatte som ikke reagerer likt på uønskede hendelser.
- Dårlig relasjon mellom barn og voksen.
- Barn som er veldig dominerende i gruppa.
- Konfliktfylte relasjoner mellom barn.
- Liten oppfølging i frileken ute.
- Manglende grenser hjemme.
- Vansker hjemme.

Figur: Analyse av opprettholdende faktorer
(Thomas Nordahl)

5. MÅL

OVERORDNET MÅL

Alle barn skal oppleve et trygt og godt psykososialt barnehagemiljø i Lund.

DELMÅL

- Det skal være nulltoleranse for mobbing og krenkelser.
- Alle barn skal oppleve et trygt og godt barnehagemiljø som fremmer helse, trivsel, danning, inkludering, læring og mestring.
- Alle barn skal ha en venn og være en del av fellesskapet.
- Alle ansatte **skal** jobbe systematisk for å forebygge, avdekke, stoppe og følge opp krenkende atferd. Dette skjer gjennom støtte og veiledning av barna i den sosiale utviklingen.

6. ET TRYGT OG GODT BARNEHAGEMILJØ

I det forebyggende arbeidet i barnehagen står styrking av barnehagens samarbeidskultur sentralt. Det kreves et godt samarbeid både mellom barn og voksen i barnehagen, innad i personalgruppa, og mellom barnehagen og det enkelte barnets foreldre/foresatte. Barn ønsker å samarbeide, men det er **alltid de voksne som er ansvarlig** for samarbeidskvaliteten mellom voksne og barn.

Ved mobbing er barn helt avhengig av at de voksne i barnehagen samarbeider både med hverandre, med foreldrene og med barna. Barnehagen skal jobbe for å forebygge mobbing og plaging, og skape et godt miljø der barna trives. Alle som jobber i barnehagen må hjelpe barna til å ta vare på hverandre.

6.1. NIVÅER I ARBEIDET MED ET TRYGT OG GODT BARNEHAGEMILJØ

Arbeidet med å skape et trygt og godt barnehagemiljø foregår på tre nivåer. Det viktigste arbeidet foregår i barnehagens daglige virksomhet. I tillegg er det nødvendig å ha målrettede tiltak for å fremme trivsel og forebygge mobbing og krenkelser. Til slutt må barnehagene ha konkrete planer for hvordan de håndterer de akutte sakene.

1. FREMME TRYGGE OG GODE BARNEHAGEMILJØ

Det viktigste foregår i barnehagens daglige virksomhet. Det vil alltid være det gode daglige arbeidet i barnehagen som er grunnlaget for et trygt og godt barnehagemiljø. Her må ansatte og foresatte bidra sammen.

De viktigste nøklene for å skape et trygt og godt barnehagemiljø er god ledelse av barnehagen, en hensiktsmessig organisasjon og en felles kultur for læring. Barnehagen har positive relasjoner mellom voksne og barn med tilstedeværende voksne. De voksnes evne til å lede grupper med tydelig regi og struktur i hverdagen, og god styring av den sosiale samhandlingen mellom barna er viktig. Positive relasjoner mellom barna fører til at de utvikler sin sosiale kompetanse og er delaktige i et sosialt fellesskap. Samarbeid med foreldre slik at barnehage og hjem formidler de samme verdiene og har positive forventninger til barna.

Tiltak	Når	Ansvar for oppfølging
Barnehagene skal ha arbeid med barnehagens psykososiale barnehagemiljø og ha det i sin årsplan.	Hele barnehageåret	Styrer
Opplæring og informasjon til alle ansatte om Plan for trygt og godt barnehagemiljø i Lund kommune	Ved nytt barnehageår og tema gjennom året	Styrer
Foresatte gjøres kjent med Plan for trygt og godt barnehagemiljø i Lund kommune	Tidlig høst	Pedagogisk leder/styrer
Trivselstiltak og aktiviteter i barnehagen i samarbeid med foreldrene	I løpet av barnehageåret	Styrer
Tiltak og aktiviteter knyttet til barnas barnehagemiljø drøftes i barnehagens samarbeidsutvalg på generell basis	I løpet av barnehageåret	Pedagogisk leder/styrer

2. FOREBYGGE MOBBING OG ANDRE KRENKELSER

For å virkeliggjøre nulltoleranse mot mobbing og krenkelser, er det nødvendig å ha noen konkrete tiltak som skal virke forebyggende. Barnehagene i Lund kommune skal ha et sett med rutiner som alle barnehagene skal gjennomføre. Disse skal minske risikoen for at mobbeatferd får utvikle seg og at mobbing og andre krenkelser skjer. Barnehagene skal følge med på barnas barnehagemiljø.

Tiltak	Når	Ansvar for oppfølging
Barnehagen skal ha tydelige forventninger til voksenrollen.	Hver dag	Styrer/alle ansatte
Avdelingsmøter der blant annet barnehagens sosiale miljø er et tema	Hver måned	Pedagogisk leder
Barnas trivsel skal være et fast tema på foreldremøter. Eksempelvis inkludering. "Det skal en landsby til for å oppdra et barn". Dialog rundt tema	Høst og vår	Pedagogisk leder/styrer
Avdelingens/barnehagens sosiale miljø er tema på foreldremøter.	Høst og vår	Pedagogisk leder/styrer
Dersom en ansatt blir kjent med at barn opplever mobbing eller andre krenkelser, skal dette rapporteres til styrer. Pedagogisk leder, sammen med styrer, avgjør videre oppfølging.	Fortløpende	Pedagogisk leder/ styrer
Ressursteam/tverrfaglig familieteam i Lund kommune har barnehagemiljø som drøftingspunkt på sine møter.	Halvårlig	Styrer

6.2. HVORDAN SKAPE ET TRYGT OG GODT BARNEHAGEMILJØ

I et trygt og godt barnehagemiljø, er **trygge og anerkjennende relasjoner** viktig. Trygge og anerkjennende relasjoner blir ikke til av seg selv. Det krever et bevisst fokus fra alle på arbeidsplassen, og barnehagenes arbeid med relasjonskompetansen er her viktig. Barnehagens kommunikasjonskultur er med å skape et trygt og godt barnehagemiljø. Et viktig grunnlag for trygge og anerkjennende relasjoner er åpenhet. Hovedfokusset vil være at man oppmuntrer hverandre og gir hverandre **positive tilbakemeldinger**.

Å arbeide for at **alle barn skal ha et godt og trygt selvbilde – en god selvfølelse**, er en viktig oppgave for barnehagen i samarbeid med barnas foresatte. **Et godt og trygt selvbilde** betyr at barn er trygge på at de er verdifulle som den de er, og at de er gode nok, uansett. For å sikre dette er det nødvendig med voksne som bekrefter og anerkjenner barnet. Alle barn skal kjenne at det er voksne i barnehagen som liker dem.

ALLE BARN SKAL OPPLEVE:

- Å bli ønsket velkommen i barnehagen hver morgen.
- Å ha noen å leke med.
- Å være viktige for andre barn og voksne.
- Forutsigbarhet i barnehagedagen.
- Mestring hver dag.

FOR Å SIKRE DETTE MÅ PERSONALET:

- I tett samarbeid med foresatte sikre en god oppstart i barnehagen, hvor det legges vekt på tilknytning.
- Følge rutineene for tilvenning og oppstart i barnehagene
- Ha samtale med foresatte ved oppstart
- Møte barna med en hilsen og et smil når de kommer til barnehagen.
- Tilstedeværende ansatte
- Observere i lek og andre aktiviteter.
- Hjelp og støtte barn i lek
- Være autoritative voksne
- Sørge for at barnehagen har forutsigbare rutiner.
- Alle barn har en primærkontakt i tilvenningsperioden.
- Ta initiativ til aktiviteter og samspill som fremmer et inkluderende læringsmiljø.
- Være bevisst og gode modeller for barnas sosiale atferd.
- Korrigere hverandre dersom noen opplever at andre ansatte mobber eller krenker barn eller voksne.
- Hjelp hverandre til å bli oppmerksomme på barn som ikke trives, som plages eller ekskluderes.
- Være interessert i å snakke med barn, og ta initiativ til samtaler.
- Lytte til det barna forteller eller kommuniserer på andre måter.
- Lære barn om følelser, hvordan de kjennes og hva de heter.
- Snakke med barna om hvordan vi skal være mot hverandre slik at alle kan ha det bra.
- Ha tett kontakt og samarbeid med barnas foresatte hvor trivsel er et viktig tema.
- Daglig kommunikasjon med foreldre ved henting på ettermiddag - hva barnet har gjort og hvordan det har hatt det den dagen.
- Dersom personalet er bekymret for et barn, tas det tidlig opp med foresatte. (Med unntak av mistanke om vold og seksuelle overgrep.)

TEGN PÅ AT BARN TRIVES OG HAR DET BRA:

- Smil og latter.
- Deltar i lek – og kommer med innspill og forslag. Har varierte roller.
- Har venner.
- Viser glede over å være i barnehagen.
- Tør å si ifra til en voksen dersom det er noe som ikke er bra.

REFLEKSJONS OG SAMARBEID

I hvilken grad vi lykkes i arbeidet med barns trivsel og forebygging mot krenkende atferd, kan måles gjennom psykososial kartlegging og kartlegging av egen praksis. Kartleggingene skal være utgangspunkt for kontinuerlige drøftinger rundt og utvikling av praksis.

Foreldreundersøkelser, foreldresamtaler, ståstedsanalyse i barnehagen og barnesamtaler brukes også for å måle resultater og jobbe forebyggende. Barnehagen er i en kontinuerlig prosess for å tenke barns beste og arbeide med det psykososiale miljøet.

* SE VEDLEGG 2: -Kjernes spørsmål til bruk for å sikre et godt psykososialt barnehagemiljø.

6.3. SAMARBEID MELLOM BARNEHAGE OG HJEM

Forskning viser at samarbeid mellom barnehage og hjem er viktig i forhold til å forebygge, stoppe og følge opp mobbing. (Kunnskapsdepartementet, 2015)

Foresatte har en viktig rolle i forhold til å avdekke et barns endrede adferd og føre dialog med barnehagen om dette. Det skal alltid være lav terskel for å melde ifra til barnehagen dersom foresatte avdekker endret atferd eller mistriivsel hos barnet. **Alle foreldre har et grunnleggende ansvar for barna sine.**

Foreldre og barnehage samarbeider i det holdningsskapende arbeidet og tar felles ansvar for å støtte og styrke barna. Foreldrene kan fange opp signaler om livet i barnehagen og deretter komme med innspill som kan ha betydning for kvaliteten på miljøet. Barnehagen kan være en arena der foreldrene møter hverandre og bygger nettverk, dette kan initieres av både barnehagen og foreldre/FAU/SU. Personalet må vise i praksis at de ser foreldrene som en ressurs og at deres bidrag er viktig for at barna skal trives.

For å være i forkant er det viktig å ha mobbing som eget tema på foreldremøter slik at foreldre får informasjon og kunnskap. Samtidig kan barnehagen komme i dialog med foreldrene om hvordan barnehage og foreldre kan samarbeide når mobbing skjer. Konkret samarbeid med foreldre er helt nødvendig når barnehagen eller foreldrene er bekymret for barnets trivsel i barnehagen.

FOREBYGGING AV MOBBING I BARNEHAGEN BØR SKJE PÅ ULIKE NIVÅ:

- Tema på foreldremøter, minst en gang per år.
- Samarbeid med foreldre i enkeltsaker, der foreldre eller barnehagen er bekymret for barns trivsel.

FORESATTE KAN FOREBYGGE MOBBEATFERD VED Å:

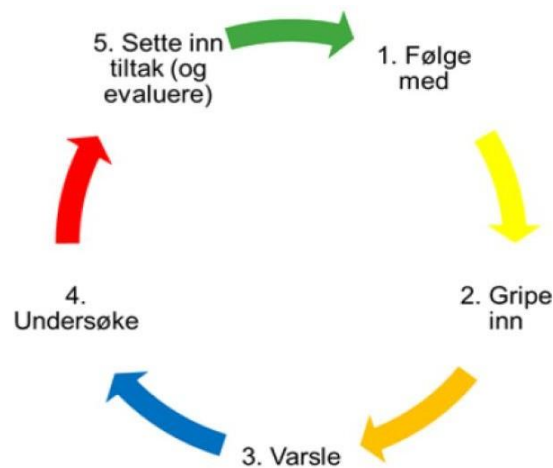
- Være engasjerte også i de andre barna.
- Hilse på og prater med barn og foreldre du møter i barnehagen.
- Støtte opp under barns vennskap ved å vise at du liker barnets venner, prater med dem og inviter dem med på aktiviteter.
- Trene barnet i å snakke om følelser og om hvordan det oppleves å bli holdt utenfor og forskjellsbehandlet. Oppmuntre barnet til å dele og være raus.
- Være gode rollemodeller, som snakker fordelaktig og positivt om andre barn og deres foreldre i barnas påhør.
- Gripe inn når barn viser uønsket atferd rettet mot andre barn, og på den måten vise at dette ikke er godtatt.
- Være gode modeller i konfliktløsning og hjelpe barna til å finne gode måter å løse konflikter på.
- Være bevisst på hva som legges ut i sosiale media. Dette er ikke stedet for å ta opp vanskelige ting. Tips: Er du fornøyd – si det til dine venner, er du misfornøyd – si det til dem det gjelder.
- Foreldre og barnehagen samarbeider om felles «regler» for invitasjon til

bursdagsselskaper, slik at ingen barn holdes utenfor.

Tiltak i hjemmet:

- Ta signaler på alvor hvis barnet endrer adferd og ta kontakt med barnehagen.
- Møte opp på foreldremøter og foreldresamtaler.
- Lytte til barnet og prate med barnet om hverdagen deres.
- La barnet være delaktig på sosiale arenaer for å ivareta vennskap og videreutvikle sosial kompetanse.

7. HANDLINGSHJUL FOR Å SIKRE ET TRYGT OG GODT BARNEHAGEMILJØ

1. FØLGE MED – OBSERVERE

Gjelder alle som jobber i barnehagen.

For å avdekke mobbing, må personalet være der barna er, observere det som skjer og lytte etter det som blir sagt. I barnehagehverdagen må personalet være særlig oppmerksomme i frileksperiodene ute. Når barna er ute kan det være vanskelig for personalet å oppdage hva som skjer, fordi barna er fordelt over et stort område og det er lettere for dem å «stikke seg vekk» - ute av syne for personalet.

I rollelek er det viktig å være oppmerksom på hvilke roller som blir tildelt, og om barna veksler på å bestemme retning og innhold i leken. Når barn konsekvent blir tildelt de rollene med lavest status, som f.eks. hund, baby, ~~stålampe~~, kan dette være et tegn på at de ikke blir inkludert og betraktet som verdifulle av de andre barna i leken.

Mobbing kan være vanskelig å oppdage. Personalet må være særlig oppmerksomme på barn som trekker seg tilbake, er triste eller frustrerte/opprørte eller som ikke ønsker å delta i aktiviteter, barn som har problemer med å finne seg venner eller å få innpass i sosiale aktiviteter, og barn som ekskluderes fra sosiale grupperinger eller som utsettes for negative handlinger fra andre barn.

For å få et godt bilde av hvordan barna har det og om alle har venner, kan det være

nyttig å bruke ulike observasjonsverktøy. Bruk av film og foto kan brukes for å fange opp hva som skjer mellom barn – barn og mellom barn – voksne.

Eksempler på ulike verktøy til bruk i barnehagen:

- «Du og jeg og vi to», Kari Lamer.
- «Steg for steg», Infovest forlag.
- «Åtte temaer for godt samspill», Foreldreveiledningsprogrammet, BFD.
- «De utrolige årene», Webster Stratton.
- «Være sammen»
- «Systematiske barnesamtaler», Merethe Holmsen.

Pedagogiske virkemidler:

- Være sammen barnemateriellet – Brukes i samhandling med barn. Regnbueløva og bøker.
- Vennekort
- «Grønne tanker – glade barn» - psykologisk førstehjelp (Gyldendal)
- Alle med – observasjonsskjema
- Barnesamtaler/ «Bussen»

Samarbeid med barnas hjem for å oppdage barn som ikke trives i barnehagen

Endringer i barns atferd kan være et tegn på at barnet ikke har det bra. Ved at hjem og barnehage har et tett samarbeid og en god dialog vil det være lettere å fange opp endringer hos barnet tidlig.

Endret atferd som kan være tegn på at barn ikke har et trygt og godt barnehagemiljø:

- Vil ikke gå i barnehagen.
- Begynner å tisse på seg igjen, etter å ha vært tørr.
- Endrede spise- og sovevaner.
- Blir engstelig og redd.
- Blir oppfarende og fort sint.
- Får dårlig selvbilde/selvtillit.
- Nekter å fortelle hva som er galt.
- Plager yngre barn eller søsken.
- Blir klengete og søker mer voksenkontakt enn før.
- Blir veldig stille og «usynlig».
- Blir mer sårbart, og gråter oftere enn det pleier.

2. **GRIPE INN**

Gjelder alle typer negative hendelser og tegn på mobbeatferd. Gjelder alle som jobber i barnehagen.

Personalet skal gripe inn umiddelbart for å stoppe situasjoner som pågår, for eksempel:

- Stoppe barn som dytter, slår, sparker etc.
- Stoppe og irettesette barn som snakker krenkende til andre barn, f.eks. fornærmelser, trusler, erting eller kallenavn.
- Stanse utestenging/ekskludering ved f.eks. å gå aktivt inn i lek/støtte barna i lek og aktivitet

Personalet må:

- Samtale med barna om hvordan det føles for dem selv og andre.
- Ta opp ulike temaer som omhandler hvordan vi er mot hverandre, f.eks. i samtaler, samlinger, dramatiseringer og fortellinger.

- Hjelp barna til å finne handlingsalternativer gjennom undring og åpne spørsmål.

Personalet har et felles ansvar for å samarbeide om å sikre at ingen barn blir krenket av ansattes ord eller handlinger. Alle ansatte har et ansvar for å si fra til hverandre, på en respektfull og saklig måte, dersom man reagerer på deres holdninger og handlinger.

3. VARSLE

Gjelder alle som arbeider i barnehagen.

Dersom en ansatt avdekker at et barn ikke har et trygt og godt barnehagemiljø, skal hun/han varsle styrer eller pedagogisk leder umiddelbart.

Dersom en ansatt blir oppmerksom på at en annen ansatt i barnehagen utsetter et barn for krenking, som mobbing, vold, diskriminering og trakassering, skal vedkommende straks varsle styrer/eier.

4. UNDERSØKE

Styrers ansvar i samarbeid med pedagogisk leder.

Det er barnets opplevelse som skal anerkjennes og legges til grunn. Det er viktig å lytte til det barna forteller og signaliserer, og også lytte til foreldrene dersom barnet har fortalt om episoder til dem eller på annen måte signalisert at det er noe som er leit i barnehagen.

Undersøkelse, for å finne ut hva som faktisk har skjedd, skal igangsettes snarest mulig. Pedagogisk leder tar initiativ til å reflektere sammen med personalet over om det finnes «oppretholdende faktorer» i miljøet rundt barnet (jf. modellen til Thomas Nordahl).

5. SETTE INN TILTAK

Styrers ansvar i samarbeid med pedagogisk leder.

Styrer sørger for at aktuelle foresatte blir kalt inn til møte, hver for seg, og får informasjon om situasjonen. De foresatte inviteres til å fortelle hvordan de opplever situasjonen. Foresatte og styrer/pedagogisk leder blir enige om hva som skal gjøres videre, - tiltak i barnehagen og/eller hjemme. Det vurderes om det er hensiktsmessig å kalle inn til felles samtale med foresatte for «begge parter». Tiltak kan også involvere PPT. Styrer skal sikre at tiltak blir satt i verk på avdelingene. Pedagogisk leder har ansvar for å følge opp tiltaksplanen og veilede personalgruppen på sin avdeling.

* Vedlegg 1: Tiltaksplan

3. HÅNTERE MOBBING OG ANDRE KRENKELSER

Barnehagens ansatte skal ikke godta at barn blir utsatt for krenkelser av noe slag i barnehagen. De ansatte skal kontinuerlig arbeide for et positivt psykososialt miljø som fremmer helse, trivsel, lek og læring. Alle ansatte har plikt til å følge med på hvordan barna har det. Den skjerpede aktivitetsplikten ved mistanke om at en ansatt krenker et barn gjelder alle som arbeider i barnehagen. Det skal være lav terskel for hva som anses som krenkelser som barn kan utsettes for og som barnehagen ikke skal godta. Dersom barn og/eller foreldre opplever at barnets barnehagemiljø ikke er trygt og godt, skal barnehagen sette i verk tiltak.

8. AKTIVITETSPLIKT

Barnehageloven gir barna rett til et trygt og godt barnehagemiljø, samt å få gjenopprettet det trygge og gode barnehagemiljøet dersom retten ikke er oppfylt. Saker knyttet til barnehagemiljøet skal behandles raskt og prioriteres av styrer. Når saken er undersøkt, skal barnehagen lage en skriftlig plan med tiltak for arbeidet.

Det skal være en svært lav terskel for å undersøke en mistanke om krenking og mobbing. Ofte kan mistanken ha bygd seg opp over tid som en følelse av at noe er galt, eller som et resultat av en rekke større og mindre hendelser som til sammen danner et mønster.

Den ansatte skal:

- Ta mistanken på alvor
- Gripe inn og stopp atferd og snarest mulig undersøke saken
- Varsle ledelsen

8.1 UTØVELSE AV AKTIVITETSPLIKTEN

Hvis et barn sier ifra at vedkommende ikke har det bra, skal barnehagen alltid undersøke hva som ligger bak barnets opplevelse av barnehagemiljøet – **aktivitetsplikt**.

Alle tilsatte ved barnehagene har aktivitetsplikt for å hindre krenkelser og mobbing. Aktivitetsplikten gjelder for alle ansatte og trer inn når en ansatt får mistanke eller kunnskap om at et barn blir utsatt for krenkende ord eller handlinger. Aktivitetsplikten trer også inn dersom den ansatte er i tvil.

8.2 UNDERSØKELSE FOR AVDEKKING AV MOBBING OG KRENKELSER

Plikten til å undersøke betyr at barnehagen skal undersøke barnets opplevelse av barnehagemiljøet. Undersøkelsen skal ha som formål å få fram fakta om situasjonen og hva som påvirker den.

Alle tilsatte ved barnehagen skal muntlig eller skriftlig melde til styrer dersom de mistenker at noen barn opplever krenkende ord og/eller handlinger. Selv om situasjonen kan løses innenfor avdelingen/gruppa, skal den bringes videre til styrer.

Avdekkingsarbeidet skal gjøres snarest mulig. Barnehagen sikre at barnet blir hørt slik at barnets subjektive opplevelse kommer frem. Tiltak blir satt i gang så fort som mulig. Det er viktig at barnet og foreldrene får en skriftlig melding om at avdekkingsarbeidet er iverksett

og at de orienteres om hva som vil skje fremover.

- Barnesamtaler, foreldresamtaler og foreldremøter kan gi indikasjoner på hva som bør undersøkes nærmere. Systematisk observasjon det som til slutt kan gi svar på hva som faktisk skjer.
- **Systematisk observasjon** handler om planmessig å observere med ører og øyne hva som foregår i en barnegruppe. Det dreier seg om å se, lytte og skrive ned hvordan barna snakker til og om hverandre, hvilke signal de gir hverandre og hvordan de samhandler med hverandre.
- Voksne er til stede i leken med barna og hjelper til slik at alle blir inkludert som jevnbyrdige i leken.
- Jevnlig dialog med hjemmet. Barnehagen er forpliktet til å ha en jevnlig dialog med hjemmet dersom det oppstår situasjoner i barnehagetiden som ansatte mener hjemmet må orienteres om.

Hvilke verktøy som benyttes og graden av systematikk som er nødvendig, vil variere fra sak til sak. En mistanke om mobbing vil som regel kreve flere og mer grundige undersøkelser enn en enkelt krenking.

Når voksne krenker

Dersom en ansatt med ord eller handlinger trakasserer eller mobber enkeltbarn eller barnegrupper, skal styrer sørge for at oppførselen opphører umiddelbart og behandle saken som en personalsak.

8.3 STOPPE OG HÅNDTERE

VARSLING:

- Styrer og pedagogisk leder blir varslet straks når krenkende ord og/eller handlinger er oppdaget.

KLARGJØRING:

- Pedagogisk leder, assistenter, barnehageansatte og styrer klargjør hva krenkendeord og/eller handlinger går ut på gjennom undersøkelser, barnesamtaler og observasjon.

SAMTALE:

- Styrer, pedagogisk leder, primærkontakt har samtale med den som er blitt krenket for å skaffe ytterligere informasjon og gi støtte ut fra barnets modenhetsnivå.
- Styrer og pedagogisk leder har samtale med foreldrene til den som er krenket.
- Styrer og pedagogisk leder og ev. assistent har samtale med den som utøver mobbeatferd.
- Dersom det er flere det skal snakkes med, er det viktig å ha samtale med en og en om gangen uten at de får samkjørt seg. Hensikten med samtalen er å gi beskjed om at mobbeatferden er uakseptabel og må stoppe med det samme.
- Inviter til samarbeid for å få slutt på mobbeatferden. Gjør avtaler om hva som skal skje og sett opp ny samtale. Det kan være vanskelig for den som utøver mobbeatferden å endre atferd alene. Til dette arbeidet trenger han/hun hjelp og støtte fra andre, først og fremst i form av positiv oppmerksomhet.
- Barnehagen må lage en plan for hvordan de skal hjelpe han/henne. Planen skal

- skissere tiltak som blir satt i verk og hvordan disse skal følges opp.
- Alle forsøk på å dominere og manipulere andre, gjennom for eksempel små blikk eller kommentarer, skal slås ned på og stoppes med det samme.
 - Planen må også vise hvilke konsekvenser og sanksjoner negativ atferd skal få. Disse må gjøres kjent for mobber/utøver mobbeatferd og foreldre.
 - Styrer og pedagogisk leder har samtale med foreldrene til den/de som har mobbet/utøvet mobbeatferd.

Tiltakene skal utarbeides i samråd med barnet ut fra barnets modenhetsnivå og barnets foreldre. I tiltaksplanen skal det komme tydelig fram at barnet har blitt hørt og at det barnet sier og gir uttrykk for er blitt vektlagt. Selv om det er fremmet forslag til konkrete tiltak, er ikke barnehagen forpliktet til å møte disse. Barnehagen skal uavhengig vurdere hvilke tiltak som kan sikre retten til at et trygt og godt barnehagemiljø blir dekt.

TILTAKSPLAN:

- Styrer skal sammen med pedagogisk leder skrive en tiltaksplan når det er oppdaget mobbing.
- Foreldrene kan også be om at barnehagen gjør noe. Da må det også skrives en tiltaksplan.

Tiltakene kan utformes på ulike nivå. Ofte vil det være tiltak både overfor de sentrale aktørene og hele barnegruppa samtidig.

Individnivå kan være:

Daglige/jevnlige samtaler, observasjon, tilsyn av voksen, økt kontakt med hjemmet.

Gruppenivå kan være:

Å ha spesielt fokus på barnegruppa en periode, hensiktsmessig plassering i barnehagen, etablering av lekegrupper, skape arena for hyggelige opplevelser i små grupper, trening av sosial kompetanse, voksen til stede i overgangssituasjoner, tydelige strukturer på avdelingen.

Systemnivå kan være:

Etablering av nye regler, omorganisering av barnehagehverdagen, økt voksentetthet, økt oppmerksomhet eller holdningsarbeid.

Barnehagen, barnet og foreldrene må bli enige om hvor lang tid tiltakene skal prøves ut før de evaluerer situasjonen. Det skal settes en dato for evaluering av tiltakene. Barnehagen må dokumentere hva som blir gjort for å oppfylle aktivitetsplikten.

OPPFØLGING:

- Mobbesituasjonen skal følges opp helt til den har stoppet.
- Etter en tid skal pedagogisk leder ha samtale med den som utøvde mobbeatferden og den som ble mobbet. Dette skal ikke gjøres for tidlig. Det tar tid å komme over alvorlige krenkelser.
- Dersom den krenkende atferden ikke stopper, skal andre eksterne parter inn i saken, for eksempel PPT, helsestasjonen, tverrfaglig ressursteam, barnevernstjenesten eller politiet.

Vedlagte skjema kan nyttes ved kartlegging, utarbeiding av tiltaksplan og dokumentasjon av oppfølgingen

8.4 IVARETA DE INVOLVERTE

Ved mobbeatferd er det ofte flere barn i ulike roller involvert. Det kan være den som utfører mobbeatferden, den som er offer for mobbeatferden, «medløpere» og tilskuere. Det er viktig at personalet ivaretar alle disse barna, og samtaler med dem om hva som har skjedd ut fra alder og modning.

- **Den ansatte som var til stede** da noe skjedde må hjelpe barna til å reformulere hendelsen og sette ord på det som skjedde. Bruk åpne spørsmål slik at barna får bruke egne ord og delta aktivt i refleksjonen over hva som skjedde, hvordan det føles for henne/han og for de involverte, og hvordan det er lurt å handle for at alle skal ha det bra. Slike samtaler gir barna mulighet til medvirkning på egen hverdag. Eksempler på spørsmål:
 - Hva skjedde? Hva tenker du om det som skjedde?
 - Hvordan tror du hun/han (navn) opplevde det? Hvilke følelser tror du hun/han hadde/har?
 - Hvordan kan vi få det til slik at alle har det bra?
 - Hva kan vi gjøre dersom vi ser at noen ikke får være med/har det bra?
- **Hjelp barn som har vært utsatt for mobbeatferd** til å få positive opplevelser som kan skaffe dem positiv oppmerksomhet fra de andre barna.
- **Vær bevisst på sammensetning av smågrupper**, og hjelp involverte barn «på begge sider» til å få gode opplevelser sammen, som hjelper dem til å bli kjent med hverandre på nye måter f.eks. tur.

9. KONTINUITET OG ANSVAR FOR OPPFØLGING

Barnehagemyndigheten har en veiledende rolle overfor alle barnehagene om det nye regelverket. Eier har ansvar for at de ansatte har rett kompetanse. Kommunen fører tilsyn med at barnehagene etterlever regelverket og kan foreta både planlagte og hendelsesbaserte tilsyn.

Det er styrer ved den enkelte barnehage som har det overordnede ansvar for å sette i verk nødvendige lokale rutiner og tiltak for å sikre at barna i barnehagen har et trygt og godt barnehagemiljø.

Styrer:

- Ansvar for å sikre at personalet har nødvendig kompetanse.
- Ansvar for at «Plan for trygt og godt barnehagemiljø i Lund kommune» blir gjennomgått og evaluert med personalet årlig.
- Informere om planen på foreldremøter.

Pedagogisk leder:

- Ansvar for at «Plan for trygt og godt barnehagemiljø i Lund kommune» blir arbeidet med på avdelingene.
- Ansvar for å informere og veilede de andre ansatte på avdelingen.

Hele personalet:

- Alle har ansvar for å arbeide i henhold til planen.

10. RESSURSBANK

Informasjonsmateriell for foresatte og ansatte som barnehagene kan benytte finnes bl.a. på Utdanningsdirektoratets nettsider.

Utdanningsdirektoratets ressursbank, *Nullmobbing.no*: <https://www.udir.no/nullmobbing/>

Utdanningsdirektoratet, barnehagemiljø: <https://www.udir.no/laring-og-trivsel/barnehagemiljo/>

Utdanningsdirektoratet, veileder; Barns trivsel – voksnes ansvar:
<https://www.udir.no/laring-og-trivsel/stottemateriell-til-rammeplanen/trivselsveileder/>

Foreldreutvalget for barnehager: <https://www.fubhg.no/mobbing-i-barnehagen.502504.no.html>

Aktivitetsplan ved mistanke om eller kjennskap til at et barn ikke har det trygt og godt i barnehagen

(Aktivitetsplikt barnehageloven Kap 8, § 41-43)

Barnets navn: _____ Født: _____

Barnehagen: _____ Dato: _____

Hva skal denne planen løse?

[Barnets navn] har rett til et trygt og godt barnehagemiljø som fremmer helse, trivsel, lek og læring. [Barnehagens navn] har [dato] fått vite av [hvem]/har funnet ut ved hjelp av [hvordan] at [barnets navn] ikke har det trygt og godt i barnehagen, fordi [skriv hva som er utfordringen basert på barnets eller melderens oppfatning].

Hva opplever barnet?

[Har barnet uttalt noe om saken? Hvis barnet kan uttrykke seg om hva som er utfordringen og hva han/hun tror vil hjelpe av tiltak, så skrives dette ned her]

Hovedmål med aktivitetsplanen:

[Hva ønsker vi å oppnå for barnet]

Aktivitetsplikt:

Hva skal gjøres/hva er gjort?	Hvordan	Ansvar	Dato
Følge med	<i>f.eks: observasjoner, samarbeid med foreldre, samtaler med barn:</i>		
Varsle	<i>[ansattes navn] har varslet daglig leder: [daglig leders navn] har varslet barnehageeier [navn]:</i>		
Undersøke	<i>Beskriv hvordan dere undersøker saken (f.eks ved observasjoner, ståstedsanalyse, SWOT, barnesamtaler, kartlegging, foreldresamtaler etc)</i>		
Beskrivelse av problem	<i>Beskriv hva som er fremkommet under undersøkelsen:</i>		
Delmål	<i>Beskriv ulike delmål for å nå frem til hovedmålet:</i> <ul style="list-style-type: none">••		
Evaluering	<i>Hvordan skal målene og tiltakene evalueres?</i>		

Hvilke tiltak har barnehagen planlagt og når skal tiltakene gjennomføres?

[Dere skal sette inn tiltak dere mener er egnede og tilstrekkelige for at barnet får et trygt og godt barnehagemiljø, og etter å ha hørt med barnet hva han/hun mener og ønsker (der dette er mulig ut fra alder).

Tiltakene skal være faglig forankret og hensynet til barnets beste skal være grunnleggende. Mange saker fordrer tiltak på både individ-, gruppe- og barnehagenivå.

Vurder også tiltak som kan bidra med å forebygge/hindre at barnet får negative sosiale, psykiske eller psykosomatiske ettervirkninger etter hendelsen(e).

Hvis dere ser at det er behov for å endre tiltakene, eller sette inn nye tiltak etter hvert, oppdaterer dere planen. Dere skal kontinuerlig passe på at det er egnede og tilstrekkelige tiltak som er satt inn.

Vi setter inn disse tiltakene:	Ansvarlig:*	Angi tiltakets varighet [dato fra og til/«frem til barnet og foreldrene bekrefter å ha det trygt og godt»]:	Dato for evaluering:
1)			
2)			
3)			

(Antall tiltak må tilpasses den enkelte saken.)

** [Det er alltid barnehagen/barnehageeier som er ansvarlig for at tiltak gjennomføres. Her skriver dere hvem i barnehagen/barnehageeier som er ansvarlige for at hvert enkelt tiltak gjennomføres. Hvis dere har avtalt med noen som ikke er ansatt i barnehagen om å gjennomføre tiltaket, skal dette også fremgå. Dere skal ikke legge ansvaret på barnet eller foreldrene i aktivitetsplanen, da det er barnehagen som skal sørge for at barnet skal få det trygt og godt].*

Evaluering av tiltakene:

[Spesifiser hvilket tiltak som evalueres og dato for evaluering. Beskriv hvorvidt tiltaket skal videreføres eller avsluttes]

Sted:

Dato:

Signatur:

Foreldresamtaler som har blitt tatt opp etter Aktivitetsskjemaet har blitt fylt ut.

Dato	Hvem	Hva handlet samtalen om?	Jobbe videre med.

Kjernesporsmål til bruk for å sikre et godt psykososialt barnehagemiljø

- Er de voksne anerkjennende og støttende overfor barnas egne initiativ og tanker, eller mer preget av å formidle egne tanker, beskjeder og kontroll?
- Blir alle barna lagt merke til, eller er det noen som alltid blir sett og hørt mens andre ofte blir oversett?
- Er det slik at noen barn får mye positiv oppmerksomhet, mens andre ofte får negativ oppmerksomhet?
- Er det blitt et mønster i at det er lettere å tro på bestemte barns forklaringer på konflikter og hendelsesforløp enn på andres?
- Har de voksne større tålmodighet med og evne til å følge opp enkelte barn, mens andre raskere blir avbrutt?
- Har de voksne bevissthet om forskjellen på humor og ironi?
- Er miljøet preget av gjensidig omsorg, anerkjennelse og varme, eller preges det av erting og kritiske kommentarer?
- Er miljøet i hovedsak inkluderende, eller preges det ofte av ekskludering av enkeltbarn?
- Er samspillet mellom barna preget av klare sosiale hierarkier eller av likeverdighet og veksling av hvem som bestemmer og hvem som får være med?
- Er det en trygg og avslappet tone preget av humor, spontanitet, oppmuntring og glede over hverandres mestring, eller er miljøet snarere preget av prestasjonskrav og konkurrerende holdninger?